

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

SEPTEMBER 1995

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie: Roy P. de Beunje, Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredacteur: Wim Cappers

Redactie en secretariaat:

Dodeweg 31

3832 RE Leusden

033-653380, per 10 oktober: 033-4653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 18 oktober 1995 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt bij voorkeur op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op giro-nummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Artikelen uit dit blad mogen niet worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Foto's: W. Meijer (voorpag, p. 51), G. Rüsing (p. 46), S. de Boer (p. 47, 48), H. de Feijter (p. 49).

INHOUDSOPGAVE

Blik op Leiden	46
De kunst en de dood	47
Er gaat niets boven Limburg	49
Thernadag lijkbezorging	50
Standplaats Bombay	51
Het ondergeschoven kindje	53
Boekbespreking	55
In memoriam	55
Excursies	56
Agenda	56

De Terebinth, orgaan van de vereniging De Terebinth, jaargang IX, aflevering 4, september 1995

BLIK OP LEIDEN

De gemeente Leiden is in samenwerking met Monumentenzorg bezig de begraafplaats Groenesteeg te conserveren. De begraafplaats uit 1813 werd op last van hogehand om hygiënische redenen aan de rand van de stad op een van de bolwerken aangelegd. Inmiddels heeft de begraafplaats een grondige opknappbeurt achter de rug. Op het graf van Hendrik Kuneman, die in 1887 op 12-jarige leeftijd overleed, stond een prachtige engel, die een tijdje geleden door vandalen is onthoofd. Naarstig werd gespeurd naar een vervanging van het beeld. Via een Haags architectenbureau en Terebinthlid Ada Wille werd contact gezocht met schrijver dezes. Ada Wille wist zich van een excursie te herinneren dat op "D'n Aaje Kirkhof" in Roermond een dergelijke engel stond. Uit een vergelijking bleek dat de twee engelen identiek moeten zijn geweest. Alleen is het Leidse voetstuk rechthoekig en het Roermondse rond.

Er werd contact opgenomen met de familie Cillekens, eigenaren van het familiegraf Cillekens met de intacte engel. Deze hadden geen bezwaar dat van hun engel een kopie werd vervaardigd. De opdracht werd verstrekt aan de Roermondse kunstenaar Paul Vincken, die de engel eerder restaureerde. "Niet mijn dagelijks werk, maar wel boeiend", zegt hij er zelf van. Momenteel staan de beide engelen gezusterlijk naast elkaar in zijn atelier. Als alles volgens plan verloopt, is het Leidse graf met de nieuwe engel van Vincken tijdens de Open Monumentendag op 9 september onthuld.

Guus Rüsing

DE KUNST EN DE DOOD

Natuurlijk is het niet nieuw en opzienbarend dat beeldend kunstenaars zich bezighouden met de dood. Als één van de meest indringende ervaringen in het leven van de mens is de dood altijd een inspiratiebron geweest, een reden om in vormentaal iets uit te drukken dat anders onzegbaar zou blijven. Wel zou je kunnen zeggen dat in het recente verleden het omgaan met de dood en de dode zich voor een groot deel afspeelde in het verborgene, en dat de vormgeving van die omgang nauwelijks nog invloeden ondervond van mensen met visie, bijvoorbeeld kunstenaars.

Wie een wandeling maakt over een nieuwere begraafplaats en daarvoor gevoelig is voelt letterlijk de kilte van de rijen eenvormige stenen die rechtstreeks uit ambtelijke voorschriften zijn voortgekomen, vervaardigd door steenhouders die geen emotionele band met hun produkt meer voelden. De recente kentering, waarbij versterde structuren worden opengebrouwen en de dood weer in het zicht komt, is zeker aan de kunstenaars niet onopgemerkt voorbijgegaan. Integendeel, zij hebben daarin een actieve rol gespeeld, en spelen die nog volop.

Van de veelheid van uitingen van de laatste tijd zou ik er twee willen noemen: een presentatie van doodkisten, ontworpen door kunstenaars, op de KunstRAI 95 en een tentoonstelling over vormen van herinnering in Sophie's Palace te Utrecht.

Té gekke doodkisten

Onder dit motto werden bezoekers aan de KunstRAI, gehouden van 9 tot en met 14 mei, bij binnenkomst onmiddellijk na het bestijgen van de roltrap geconfronteerd met een opstelling van zeven doodkisten. Dit leidde tot veel gesprekken met de aanwezige kunstenaars,

waarbij opviel dat ook het KunstRAI-publiek slecht op de hoogte is van de mogelijkheden bij de lijkbezorging.

Ad de Jong presenteerde een "praaldoodkist" gemaakt van kunsthars. Deze is niet bedoeld om erin te worden begraven, dat zou ook niet mogen gelet op het Lijkomhulselbesluit, maar om binnen familie of vriendenkring meerdere malen te worden gebruikt voor opbaring. Het gele, half doorzichtige voorwerp, roept niet direct de gedachte aan een kist op. De kunstenaar ziet allerlei uitbreidingsmogelijkheden voor dit basismodel. Er zouden lampjes kunnen worden meegegoten in de bodem, waardoor in het donker een speciaal effect zou worden bereikt. Of een ingebouwde cassette-recorder waarop muziek ten gehore gebracht zou kunnen worden. Na gebruik van de kist zou een foto van de overledene op het deksel kunnen worden bevestigd, of een dierbaar voorwerp. Zo zou de kist aan gevoelswaarde gaan winnen, vergelijkbaar met een familiestuk als een wieg, die ook vaak meerdere malen wordt gebruikt.

Je hoort wel eens zeggen dat kunst vraagtekens moet zetten bij onze vanzelfsprekendheden. Hier gebeurde dat zeker. In gesprekken met Walter Carpay en Nicole Capaen, initiatiefnemers van deze presentatie, maar ook met andere deelnemende kunstenaars, valt hun ideeënrijkdom op. Ze hebben het vermogen om te spelen met gevestigde zekerheden rond de dood en die als het ware telkens om te keren, zodat ineens het perspectief volstrekt gewijzigd is en een heel ander facet in het oog springt. Waarom zou je bijvoorbeeld het deksel van een kist die gewoon uit het Bogra-assortiment komt, maar waarop door Harry Heyink in grote kunststofletters de tekst "Let's keep in touch" is geplaatst, meebegraven? Het zou kunnen dienen als herinnering thuis of misschien zelfs als grafmonument. Je kunt je doodkist ook nu alvast gebruiken als boekenkast, een idee dat Hans Rademaker heeft uitgevoerd.

F. Starik heeft de wens om zelf de kist te dragen verder doorgetrokken en laat hier een prototype zien van een kist, voorzien van rugzakdraagstel, zodat hij door één persoon te dragen is. Afgezien van de vragen hoelang een normaal gebouwd mens dat zou volhouden en of ik het zelf zou willen doen, levert het voor mijn gevoel wel een heel krachtig beeld op dat doet denken aan een kruiswegstatie. En als je zou denken aan de begrafenis van een kind, dat toch vaak door de ouders op de rug is gedragen, komt het idee wat mij betreft al dichterbij.

De hierbij afgebeelde, uit wilgentenen vervaardigde kist "Styx", waarvoor het idee van Carolien Feldbrugge kwam, en die werd gevlochten door meestervlechter Arie van de Hoog was mij heel sympathiek. Misschien ook omdat het om natuurlijk materiaal gaat, dat zelfs de mogelijkheid in zich kan hebben nog weer uit te lopen en zo te verwijzen naar een leven dat niet ophoudt met de dood.

A matter of memory

Niet gericht op doodkisten, maar meer op de vraag hoe we kunnen herdenken, was de tentoonstelling "A matter of memory", die van 5 tot en met 29 mei werd gehouden in Sophie's Palace in Utrecht. Van de veelheid aan kunstwerken die daar te zien waren zou ik er een paar willen noemen die me hebben getroffen.

Madeleine Jonker-Stierhout vouwde ter nagedachtenis aan een op medische indicatie na acht weken zwangerschap weggenomen vrucht een kanten zakdoekje tot vlinder en combineerde dat met droogbloemen. Haar vraag is: "Wanneer beginnen we met begraven? Wie bepaalt het tijdstip van afscheid mogen nemen? 8 weken oud, niet langer een embryo maar vrucht. Er wordt niets nieuws meer aangelegd, alles wat de mens nodig heeft is al gevormd. Slechts de details moeten nog worden afgewerkt en alle functies gaan zich oefenen. Op medische indicatie weggenomen - tot daar aan toe. Maar waarom zonder recht van spreken zomaar weggegooid?"

Van Carpay en Capaan was een urnvorm te zien, waarvoor het basismateriaal werd gevormd door "tienduizend vel papieren nalatenschap". Het gestapelde en op elkaar geperste papier waaruit de urn is gesneden vertegenwoordigt een mens die er niet meer is. De papieren nalatenschap betreft brieven, ansichtkaarten, dagboek, foto's, literatuur, krant, bankbiljetten, televisiegids, gedichten, landkaarten, bijbel, reispapieren, giroafschriften, stripverhalen, poëziealbum.

De groep kunstenaars, verenigd in Memento, presenteert zich in een eigen ruimte met een verzameling foto's van grafmonumenten en daarbij een beschrijving van totstandkoming en achterliggende ideeën. Daardoor ontstond een heel toegankelijk geheel. Memento richt zich specifiek op het maken van unieke gedenktekens, die in

nauw overleg met de opdrachtgever totstandkomen. Het initiatief voor deze expositie was ook van deze groep afkomstig.

Nicole Martinot maakte een monument voor Carla Molewijk, drieëntwintig jaar, studente algemene letteren, die na een lang gevecht met het leven en het verleden, waarbij ze de laatste jaren manisch-depressief was, zelf de strijd bewust staakte. Het monument draagt de titel "In het licht van de wolken" en bestaat uit een liggende wolkvorm van steen. Het middengedeelte is verdiept en vormt zo een kom waar water in kan blijven staan. In die komvorm zijn negen puntvormige verhogingen aangebracht. De uitleg geeft aan hoe de kunstenaar persoonlijke eigenschappen kan vertalen naar een breder toegankelijke symboliek. Het lichte, zwevende van de wolk, de vrolijke zijde van het karakter, staat tegenover de zwaarte van het materiaal, de depressieve kant. De wolk reist over de hele wereld, zoals Carla ook graag reisde. En evenals Carla is de wolk altijd in beweging. Als het regent komen de puntjes in de kom onder water te staan, als de zon weer schijnt komen de (licht)puntjes weer boven. Het beeld is altijd in beweging: spiegeling, reflectie, verdamping.

Ook van Daatje van Daalen was in de ruimte van Memento werk te zien, dat mij trof door de directe zeggingskracht. Het draagt de titel "Verlaten" en is gemaakt voor een 43-jarige edelsmid. Het laat zien hoe je, in het volle leven staand, in samenspraak met een kunstenaar kunt komen tot een kunstwerk dat later eventueel bruikbaar kan zijn als grafmonument. Het beeld stelt een aantal op de grond liggende kussens voor. Op een simpele en directe manier geeft dit het missen van een geliefde weer. De kunstenaar geeft aan dat ze wordt gefascineerd door sporen die mensen achterlaten. "Na het verlaten van het huis resten de sporen. Kruiden op de tafel, afdruk in het hoofdkussen".

Hier wordt juist in de leegte die is ontstaan, de afdruk in het kussen, het wezenlijke van het verdriet getoond. Dat is denk ik nog een andere functie van de kunst dan de eerder genoemde, namelijk het vormgeven aan wat wij diep binnen in ons voelen, zodat we het kunnen beetpakken en vasthouden.

Sytze de Boer

ER GAAT NIETS BOVEN LIMBURG

Slechts zo'n twintig Terebinthleden namen deel aan de excursie door Zuid-Limburg onder leiding van enthousiast medelid Guus Rüsing. Onderweg van Roermond naar Susteren komt men de stenen invloeden tegen van het vroege Christendom. Zo passeren we de Romaanse basiliek van St. Odilëenberg, net als Susteren een van de haltes of soms ook vluchtplaatsen van Sint Willebrord op zijn reizen van Utrecht naar Echternach, waar hij abt was. Vóór Willebrord trok Sint Servaas al door de heuvels, de Frankische koning Clovis was er en voor zijn vertrek naar het noorden werd ook Bonifatius er gesignaleerd.

Susteren

De Heilige Amelbergkerk in Susteren is een van de oudste kerken van Nederland en staat op de resten van een door de Noormannen in 882 verwoeste kerk. Opgravingen buiten de kerk laten onder glasplaten oude muren zien. De kerk is recent geheel gerestaureerd. Wat opvalt zijn de borden langs de muren, waarop de kanunniken en abdissen zijn afgebeeld die in de kerk begraven liggen. In de crypte bevindt zich een sarcofaag uit de achtste eeuw. Of zich ook het graf van de Frankische koning Swentibold in de kerk bevindt is twijfelachtig. Rondleider de heer L. Pesgens kan, zoals zo vaak bij excursies, maar een klein deel van zijn enorme kennis, in een boek neerschreven, aan het gezelschap kwijt. De lunch wacht. Deze bestaat uit een traditioneel Limburgs begrafenismaal met vlaai toe. De bijbehorende Elskes worden echter overgeslagen.

Maastricht

Daar wordt de begraafplaats aan de Tongerseweg bezocht, een van de oudste algemene begraafplaatsen van Nederland. Onder het Franse bestuur werd in 1798 besloten te gaan begraven buiten de stad. In 1805 gaf de prefect opdracht tot aanleg van deze begraafplaats, die voor Limburgse begrippen een grote oppervlakte heeft. Het grootste en voornaamste deel is katholiek, maar er is ook een protestants en een Israëlitisch deel. Zelfs is er een grafveld uit 1920 voor socialisten, met de bijbehorende monumenten, waar nu overigens ook Chinezen zijn begraven.

De begraafplaats biedt op het oude katholieke deel een overzicht van de Maastrichtse rangen en standen van de vorige eeuw. Veel opschriften zijn in het Frans, de taal van de elite tot in de jaren twintig van deze eeuw. Opvallend is dat zowel de wereldlijke als geestelijke machthebbers hun laatste rustplaatsen rond een rotonde hebben ingericht. Zo is er een burgemeestersrotonde, maar

ook een dekenrotonde. Op een klein deel liggen oorlogsgraven met gesneuvelde Belgen, Australiërs en Canadezen uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook met slachtoffers uit de Eerste Wereldoorlog. Weliswaar was Nederland daar niet bij betrokken, maar de Belgische grens loopt nu eenmaal pal langs de begraafplaats.

De onderscheiding in een katholiek, protestants en Israëlitisch deel suggereert dat deze streng gescheiden zouden zijn. Nog maar zo'n vijftien jaar geleden was dat ook zo: een echtpaar waarvan bij voorbeeld de man katholiek was en de vrouw protestant mocht niet samen op het katholieke deel begraven worden. Dat er desondanks toch versmelting plaatsvindt over de grenzen heen is te zien op het joodse deel: de monumenten van de liberale joodse Maastrichtenaars vertonen deels de soberheid die we van joodse begraafplaatsen elders in Nederland kennen, maar laten in de versieringen toch ook invloeden van de overheersende cultuur zien. Toen gevraagd werd of het joodse deel wel open was op zaterdagmiddag werd er onbegrijpend gereageerd: "Maar meneer, dat zijn toch ook Mestreechenaars".

Roermond

Bij de Kapel in 't Zand wordt nog even het graf, of beter de graven, met de handjes bezocht van jonkvrouw Van Aefferden en de heer Van Gorkum aan beide zijden van de muur. Zoals bekend verzette de familie van mevrouw er zich tegen dat beiden samen begraven zouden worden. Weliswaar was de een katholiek en de ander protestant, maar wellicht was het veel erger dat de heer Van Gorkum tot de lagere standen behoorde. De excursie wordt besloten met een blik op de veelvuldig aanwezige gietijzeren ornamenten op de graven. De verklaring hiervoor vormen de lokale smederijen waar P.J.H. Cuypers, de beroemde bouwheer, deze versieringen op bijna industriële schaal liet vervaardigen.

Er is in Limburg veel te veel te zien om het bij deze ene excursie te laten.

Henk de Feijter

THEMADAG LIJKBEZORGING

Op 25 april jongstleden organiseerde Vermande Studiedagen in het RAI-congrescentrum te Amsterdam een themadag over de lijkbezorging. De bedoeling van deze studiedag was te bezien met welke ontwikkelingen de praktijk van de lijkbezorging enkele jaren na uitvaardiging van de Wet op de lijkbezorging van 1991 wordt geconfronteerd. De dag bracht wat mij betreft vooral naar voren dat er steeds meer verwacht wordt van beheerders en ondernemers.

Regelgeving

De heer Van der Putten concludeerde in de eerste lezing dat de nieuwe wet in hoofdlijnen voldoet. Uit een enquête van Binnenlandse Zaken onder gemeenten kwamen geen omvangrijke en structurele misstanden naar voren. Wel bleek dat de informatieverschaffing aan nabestaanden, het hanteren van goede reglementen en beheersverordeningen en het schriftelijk vastleggen van afspraken en klachtenregelingen vaak niet voldoende waren. Het soms gehoorde bezwaar dat de wet niet alles gedetailleerd regelt, vond Van der Putten juist een voordeel. De globale wet, die volgens hem al dik genoeg is, maakt het mogelijk om met gezond verstand efficiënt op te treden. Interpretaties van de wet worden dan vanzelfsprekend belangrijker.

De verschillen tussen algemene graven en graven met uitsluitend recht blijven problemen opleveren. Vaak worden alleen uitsluitende rechten schriftelijk vastgelegd. Nabestaanden met een algemeen graf krijgen vaak niets zwart op wit. Hij raadt aan ook daar grafacten te sluiten zodat duidelijk wordt wat de rechten en plichten zijn. De uitvaartondernemer zou intermediair kunnen zijn tussen beheerder en nabestaanden. Om bijvoorbeeld problemen met verplichte verlenging in de toekomst te voorkomen, wordt aangeraden eeuwige rechten te ontmoedigen, bijvoorbeeld door fikse prijzen te vast stellen of door in het reglement op te nemen dat ze niet meer gevestigd kunnen worden. De gedachte hierachter is dat mensen vaak niet de eeuwigheid voor ogen hebben bij het vestigen van een grafrecht, maar slechts de mogelijkheid om hun eigen nabestaanden in hetzelfde graf te begraven als zichzelf. Dit zou kunnen in de vorm van het "algemeen graf-plus", een graf waarbij de rechthebbende zeggenschap heeft over wie er in wordt bijgezet. Ook een dergelijk recht is te verlengen, maar alleen als het beheer zich er niet tegen verzet.

Assortiment

Niet alleen juridische kennis wordt van beheerders en ondernemers verwacht. Ze moeten hun klanten kunnen

adviseren in de veelheid aan mogelijkheden. Uit de lezing van drs. Cappers kwam naar voren dat de samenleving nu heel andere eisen stelt dan vroeger.

De individualisering uit zich met name ook in de vormen van rituelen, kunstuitingen, drukwerk, muziek, kisten en dergelijke. De mogelijkheden zijn enorm, maar de nabestaanden hebben vaak maar een beperkt overzicht. Verbreiding van kennis en van alternatieve mogelijkheden moet worden gestimuleerd en mensen moeten worden aangemoedigd hun eigen ideeën te ontwikkelen. Uitvaartondernemers, maar ook de Terebinth, pers, radio en televisie spelen daar een belangrijke rol in. De uitvaartondernemer moet zijn klanten kunnen voorlichten en zich aan de markt aanpassen. In plaats van het alleen verstrekken van diensten, moet de ondernemer adviseur worden, de nabestaanden bijstaan en aan henzelf overlaten wat ze zelf kunnen. Steeds meer nabestaanden verlaten de bestaande rituelen en gaan op zoek naar nieuwe.

Kwaliteit

De heer Van der Woude ging in op het begrip kwaliteit. Zijn pleidooi kwam erop neer om bij alle veranderingen die op de uitvaartwereld afkomen, vooral de kwaliteit in het oog te houden. Daar bedoelt hij vanzelfsprekendheden mee als vakmanschap en deskundigheid en het belang van een goede, door de STIVU verzorgde opleiding. Hij bedoelt echter ook de besluitvorming rond de dodenbezorging, waarbij ondernemers, beheerders, politici en bestuurders van bijzondere begraafplaatsen met eventueel omwonenden samenwerken om tot een goede regelgeving te komen. De ondernemer is ook zorgverlener geworden.

's Middags werd dit aspect van het vak geoefend onder leiding van counselor drs. Van Beek. Hij geeft cursussen aan beroepsbeoefenaren die te maken hebben met ingrijpende situaties vol spanning. Aan de hand van een aantal casussen, zoals het brengen van het slechte nieuws dat een verkeersslachtoffer zo verminkt is dat het lichaam niet meer toonbaar is of het ontstaan van conflicten tijdens de plechtigheid, werd enthousiast gediscussieerd over de vraag hoe men zo'n geval zou aanpakken.

Professionalisering

De studiedag leidt tot de conclusie dat van alle kanten steeds meer en steeds hogere eisen worden gesteld aan alle betrokkenen. Verdergaande professionalisering van de branche, met beroepscode, gestandaardiseerde opleidingen, diploma's en regelmatige bijscholing zijn dan essentieel. In dat kader is een studiedag als deze een goed initiatief.

Henk de Feijter

STANDPLAATS BOMBAY

Het bijzondere van India is dat je je elke dag verbaast. Juist als je het gevoel krijgt dat je enige ordening hebt gebracht in alle informatie, ontdek je weer iets dat je wereldbeeld op zijn kop zet. Zo verging het mij ook. Ik probeerde duidelijkheid te krijgen over de plaats, die de dood in de Indiase samenleving inneemt, wat daarvan cultureel en religieus verklaard kan worden en met name hoe dit voor een buitenstaander als ik tot uiting komt. Deze keer het verslag van mijn zoektocht naar de Parsi's, de religie met wel de meest tot de verbeelding sprekende lijkbezorging.

Cultuur der Parsi's

Met verbazing had ik het thuis in mijn Lonely Planet reisgids gelezen. De cultuur van de Parsi's bestaat nog. Een

van de oudste religies op aarde is het Zoroastrisme, gesticht door de profeet Zarathoestra in de zevende of zesde eeuw voor Christus in het gebied dat nu Afghanistan heet. Ooit strekte het Zoroastrisme zich uit van de Middellandse Zee tot in India, maar vandaag de dag vinden we aanhangers van deze geloofsovertuiging nog maar op drie plekken op de wereld waaronder Bombay in India. Daar worden de 85.000 gelovigen Parsi's genoemd, omdat ze ooit vluchtten uit Perzië.

Zoroastrisme was een van de eerste religies die een almachtige en onzichtbare God veronderstelde. De Parsi's geloven in de reinheid van de vier elementen: vuur, water, lucht en aarde. In hun vuurtempels brandt eeuwig vuur dat zij aanbidden als symbool voor Ahura Mazda, zoals hun god heet. Kinderen worden alleen als Parsi's beschouwd als beide ouders ook Parsi's zijn. Hun aantal neemt de afgelopen decennia dan ook langzaam maar zeker af.

Torens der stilte

De Parsi's zullen hun doden nooit begraven of verbranden omdat dit de reinheid van twee van de vier elementen, de aarde en de lucht, in gevaar zou brengen. Nee, ze leggen de lichamen van hun overledenen in holle, open torens neer, sommige bronnen spreken ook van ophangen aan de binnenmuren, en laten de natuur hun gang gaan. In de praktijk betekent dit dat de lichamen aan de roofvogels worden overgeleverd. Op de wereld bestaan er nog maar enkele van deze torens.

Ik was vastbesloten de torens der stilte in Bombay te bezoeken. Net twee dagen in India begaf ik me in de typische rode dubbeldekkers richting de torens. Nergens stonden ze aangegeven op de kaarten. Gelukkig wist ik dat ze in de buurt van de hangende tuinen met de Bombayse waterreservoirs gelegen waren. Daar aangekomen was er geen toren te zien.

Voorzichtig vraag ik aan enkele mensen of zij weten waar de torens staan. Iedereen grinnikt een beetje of negeert me, dus ik besluit het anders aan te pakken. Een Sikh zit in een hoekje zijn tulband opnieuw om zijn hoofd te schikken; de lengte van de lap stof is minstens tien meter dus dat duurt wel even. Ik ga bij hem zitten en we praten geanimeerd over hoofddeksels, de Punjab en Pakistan. Hij heet, hoe kan het ook anders, Mr. Singh. Ik probeer ook een tulband te draaien hetgeen jammerlijk mislukt. Dan probeer ik het nog een keer en begin op een vertrouwelijke toon over de torens. Mr. Singh verteld me dat je de torens van buitenaf kan zien, ze zijn verborgen achter bomen en een soort omheining. Bovendien worden ze bewaakt, en niemand, behalve Parsi's, die lichamen van gestorvenen komen brengen, wordt toegelaten. Pottelijkers uit het westen al helemaal niet. Hij vertelt me wel, met een waarschuwend blik in zijn donkere ogen, hoe ik bij de ingang kan komen. Ik bedank hem zeer en neem afscheid.

Verboden gebied

Via wat achteraf gelegen straatjes loop ik door het heuvelachtige terrein totdat ik bij een soort oprijlaan kom. De bomen zijn groot en talrijk; de vele heksenbezems geven een wat sinister aanblik aan het geheel. Er is geen mens te bekennen en het is stil; een ongewone ervaring in India. Als ik de oprijlaan oploop hoor ik achter mij uit het niets opeens een stem. Een onooglijk Indiaas mannetje vraagt wat ik van plan ben. Ik hang de onnozele toerist uit, maar noem wel mijn bestemming. Hij blijkt geen Parsi te zijn maar een Indiër die met gidsen wel een centje wil bijverdienen. Nu heb ik het nooit zo op met gidsen, die zichzelf aanbieden, maar zie toch wel enige voordelen. Ik betaalt hem de helft van het gevraagde bedrag vooruit en belooft hem de andere helft te geven als het hem lukt mij

de torens te laten bezoeken.

We lopen samen de oprijlaan op waar het door de steeds weliger groeiende vegetatie steeds donkerder wordt. Mijn gids vertelt me dat de gieren wel eens stukken vlees laten vallen, gewoon omdat ze het niet lekker vinden, of omdat ze te veel in een keer meegenomen hebben. Niet zelden valt zo'n stuk precies boven de hangende tuinen met de waterreservoirs van Bombay. Het is om die reden dat sinds enkele jaren de reservoirs permanent zijn afgedekt. Een mooi verhaal, maar iets te sensationeel om het te geloven. Wel zie ik dat de heksenbezems geen heksenbezems zijn, maar levensechte gieren, wachtend op hun komende maaltijd.

Na een poosje lopen komen we bij een muur met een klein huisje. Mijn gids wordt plots zenuwachtig en vertelt me haastig dat als je goed kijkt je net het topje van de relatief lage toren kan zien. Uit het huisje komt een man die er voor mij precies zo uit ziet als elke andere Hindoe uit India en hij vraagt ons wat we hier zoeken. Als ik mijn verhaal wil vertellen roept mijn gids in het Marathi van alles tegen de bewaker en vraagt mij onmiddellijk daarna de rest van het geld. De bewaker is met geen mogelijkheid zover te krijgen mij binnen te laten, ook niet met het onethische maar in India noodzakelijk bakshjees, dat wil zeggen omkoopgeld. Als een tweede bewaker komt aangelopen vlucht mijn gids het bos in, zonder zich nog te bekommeren om de rest van zijn geld. De bewakers maken een onvermurwbare indruk. Als ineens enkele gieren boven me met veel kabaal opvliegen dank ik hen vriendelijk voor de moeite me te ontmoeten, excuseer me voor de overlast en loop snel maar een beetje onvast op de benen terug naar de weg.

Maar ja, zo'n kans krijg je misschien maar een keer in je leven dus ik loop een paar honderd meter verderop opnieuw het bos in en kom daar de muur weer tegen. Ik loop een rondje langs de muur in de hoop een spiekgaatje te ontdekken, zodat ik tenminste een toren van de buitenkant gezien heb. Alle moeite ten spijt keer ik dezelfde avond onverrichter zake terug naar het centrum van Bombay.

In de bus besef ik dat ik wel ver ben gegaan, om me zo als tabloid-verslaggever te gedragen. Het feit dat het me niet gelukt is door te dringen tot de torens der stilte heeft mijn respect voor de Parsi's alleen maar vergroot. Tegelijk blijft het onbestemde verlangen bestaan dit eeuwenoude en zeldzame uitvaartgebruik te aanschouwen.

Parsis cemetery

Vier maanden later ben ik opnieuw in Bombay. Omdat mijn vliegtuig pas drie dagen later naar Nederland vertrekt vertoef ik in Matheran, een klein bergdorp honderd kilometer verderop. De moesson is al enkele weken bezig

en ik lijk wel de enige inwoner van dit spookdorp. Op slippers, in T-shirt en korte broek wandel ik de hele dag onder mijn grote zwarte paraplu door de mistige bossen. Kilometers van het dorpje verwijderd en ongeveer honderd meter vanaf het pad zie ik plots een monumentje staan. Ik loop er naar toe en zie aan de symboliek dat het een Hindoestaans gebouw moet zijn. Op een plaquette zie ik jaartallen en een naam. Een grafmonument van Hindoes, midden in de bossen? Ik loop door en zie steeds meer monumentjes, allen klein en heel verschillend van stijl.

Er is geen ordening te ontdekken, een begraafplaats kan het moeilijk genoemd worden. Verder lopend mijmer ik over mijn ontdekking. Ik begrijp er niet veel van want de enige Hindoes die niet gecremeerd worden zijn jonge kinderen en de leden van de hoogste priesterkaste. De laatste reïncarneren immers niet, zodat hun ziel niet meer uit het lichaam bevrijd moet worden. Deze kleine groep Hindoes wordt in de Ganges gegooid of bij een heilige plaats, bijvoorbeeld een ashram, begraven. Nog nooit heb ik gehoord dat zij bij elkaar ter aarde besteld worden.

Terwijl ik me verwonder over dit nieuwe mysterie zie ik, midden in het bos een soort toegangshek. Verbaasd loop ik naar dit hek dat niets lijkt af te scheiden en lees wat er op een stenen plakkaat is uitgehouwen: Parsis cemetery. Even verderop zie ik tussen de bomen door een heus, Europees aandoend begraafplaatsje. De sfeer lijkt door de mistflarden en het verwaarloosde karakter meer filmset dan werkelijkheid. De grote monumentale grafzerken doen me denken aan de Victoriaanse begraafplaatsen in Engeland. De meeste graven stammen uit het begin van deze eeuw, toen Groot-Brittannië nog heerste over India. Het is duidelijk dat de Parsi's die hier begraven liggen gezien de aard van de monumenten welgestelde lieden geweest moeten zijn.

Nu hebben Parsi's er altijd om bekend gestaan een ondernemend volk te zijn, dus dat past in het beeld. Ik gok het er maar op dat de welgestelde Parsi's uit Bombay zich, min of meer gedwongen, aangepast hebben aan de Christelijke gebruiken van de westerse kolonisten, met wie ze zo lucratief handel dreven.

India had het dus op de valreep toch nog voor me in petto: een ongewone en geheel onverwachte kennismaking met de dodencultuur van de Parsi's. Dit land is en blijft voor de avontuurlijke begraafplaatstoerist een fascinerend land.

Wessel Meijer

HET ONDERGESCHOVEN KINDJE

De begrafenisondernemer heeft een probleem. Voor de wet bestaat hij niet; in reglementen komt hij niet voor. Toch is hij aanwezig en vertoont meerdere gezichten: hij is commercieel en heeft een sociale taak, is makelaar en dienstverlener tegelijk.

Onpersoonlijke uitvaart

In vroeger eeuwen werd op het platteland begraven door burens en in de stad daarnaast ook door gildebreeders. Cremeren kwam niet voor, en onder begraven moet worden verstaan: zowel de uitvaartverzorging als de teraardebestelling. De gemeenschap, meestal kerkelijk georiënteerd, droeg zorg voor de familie, voor de organisatie van het begraven en voor de begraafplaats. Het verdriet en het uitvaartritueel gingen samen, dat wil zeggen: ze ondersteunden elkaar.

De betere gezondheidszorg heeft onze westerse samenleving opgezadeld met een fors taboe rond de dood. De dodenbezorging is ontritualiseerd en getechnocratiseerd. We geven voor het gemak vanwege de onbekendheid de zorg voor de dode uit handen. Dat wil zeggen: in handen van een vreemde, die zich presenteert onder het motto: "Verzekert en verzorgt, betrouwbaar en betrokken". Is dat wel mogelijk?

Het overlijden wordt gevolgd door twee andere fasen. Voor de gestorvene wordt een uitvaart samengesteld die eindigt in de definitieve bestemming: begraving of verassing. Andere vormen zoals ontleding, een begraving op zee, vervoer van het stoffelijk overschot naar het buitenland en balseming komen niet veel voor en blijven hier buiten beschouwing.

De uitvaart is na enkele dagen achter de rug, maar dan begint het pas, als de uitvaartondernemer is vertrokken. De nabestaanden keren terug in hun eigen kring, naar de lege plaats die de overledene heeft achtergelaten. Het rouwproces voltrekt zich, onontkoombaar: na de ontkenning van het overlijden volgt het verzet, de aanvaarding en de berusting. Dan ontstaan ook de gesprekken, binnen de familie, met bekenden, over de plaats van de lijkbestemming. Er wordt niet alleen over de overledene gesproken, maar ook over de uitvaart en over de bestemming van het stoffelijk overschot.

Er staat niet veel over de uitvaart in de nieuwe Wet op de lijkbezorging. De wet staat in het teken van de deregulering. Nadat de ambtenaar van de burgerlijke stand het groene licht heeft gegeven, is er vijf dagen tijd om te begraven of te cremeren in een crematorium. Dat is alles, en bijna alles kan dan ook.

Een uitvaart kun je niet overdoen, en een eens gekozen bestemming niet meer wijzigen. Een uitvaart moet passen; dat betekent aansluiten bij het gevoel en de waar-

den van overledene en nabestaanden. Een uitvaart moet ook wel binnen het budget passen en binnen de logistieke schema's van de uitvaartondernemer voor wat betreft gebruik van aula, auto's en personeel, maar dat zijn interne randvoorwaarden. Vaak worden deze als hoofdzaak gezien. Een begrafenisondernemer is immers ook maar een mens en hij heeft wel eens last van beroepsdeformatie.

De bestemming van het stoffelijk overschot is de werkelijke en nieuwe situatie die tot in lengte van jaren blijft bestaan. Na de koffie blijft de dood. Die bestemming, de rouwverwerking en de gewenste herinnering aan de overledene beïnvloeden elkaar op weg naar het jaar 2000 nog steeds. Onontkoombaar, al zijn we nu gewend om te doen alsof dat niet zo is. Immers: begraafplaats en crematorium als plaatsen van bestemming, de begrafenisondernemer en de rituelen en de nabestaanden met hun herinnering staan in onze samenleving op zichzelf, ze zijn ontkoppeld.

Er zijn veel goede begrafenisondernemers, en nog veel meer goedwillende. Maar vaak helpen ze de nabestaanden bij het uiten van verdriet, doordat zij de uitvaart organiseren en de mogelijkheden betreffende begraven en cremieren selecteren. Tegelijk met het wegnemen van de dode wordt juist dat ook nog afgepakt.

Kindergraven

In vroeger tijden werden niet alleen veel kinderen geboren, maar ze gingen ook veelal snel dood. Het was beter om je niet te hechten en het kindje werd meegegeven met de lijkkoets voor een volwassene. Voor het kistje was wel plaats onder de bok waarop de koetsier troonde: het ondergeschoven kindje. In katholieke kring telde een ongedoopt kind niet mee, en het kreeg buiten het kerkhof een anonieme plaats in ongewijde aarde.

Is die tijd voorbij? Ouders denken wel na over de keuze van caravan of auto, maar niet over een kindergraf. Toch sterven er vandaag de dag nog steeds kinderen, zij het veel minder dan vroeger. Ouders staan dan machteloos, want een kind behoort niet dood te gaan. Hulpverleners zijn veel gewend, maar altijd bij de dood van een kindje schieten ook hen de tranen in de ogen. Een uitvaartondernemer die echter in het kader van een efficiënte bedrijfsvoering achter de schermen ondoordacht de laatste rustplaats voor het gestorven kind bepaalt, kent zijn taak niet. Welke uitvaartleider beschikt over een schema met de mogelijkheden op "zijn" dertig begraafplaatsen en crematoria? Weet het uitvaartwezen hoe dankbaar ouders later zijn als ze van tevoren zijn meegenomen naar de plaats van bestemming om samen met de medewerkers ter plekke te kijken, te voelen, te overleggen en te kiezen?

Een begraafplaats is een plek om je gevoelens de ruimte

te geven. In Nederland zijn er duizenden, waarvan de minderheid in gemeentelijke handen is. Op tal van begraafplaatsen kan heel veel. Er zijn vaak kinderveldjes met eigen grafjes voor elk kind, en wat er niet is, kan er komen. Bijvoorbeeld: een besloten begrafenis waarbij de schoolklas zingt. Overleg vooraf, ook buiten kantoortijden. Ouders die zelf het kistje dragen en in het graf doen. Een monumentje naar eigen ontwerp, soms is dat een stuk speelgoed.

Een gemeente of een uitvaartondernemer kan het initiatief nemen voor jaarlijks overleg op lokaal niveau tussen allen die iets voor ouders willen betekenen: uitvaartleiders, beheerders van begraafplaatsen en crematoria, steenhouders, voorgangers, verenigingen als de Vereniging van Ouders van een Overleden Kind. Eerste agenda-punt: het afschaffen van de ondoordachte keuze van een kindergraf.

Ze komen vaak voor, de passieve want radeloze ouders. Die niet weten van het laten staan of zakken van het schrijnende kistje. Pas tijdens de doodse stilte aan het graf improviseren drager en delver met de touwen en de werkmethoden. En dus duikt door de ongelijktijdigheid het kistje in de aarde. Het weggeschoven kindje. Om je gevoel te merken? Achteraf gezien methodische knulligheid in plaats van vooraf geritualiseerde uitvaartverzorging. De uitvaart als geheel kan wel wat meer zijn dan een splitsing van taken zonder ouders.

Op de meeste begraafplaatsen kan na de crematie de urn met as worden bijgezet. Maar het omgekeerde, het begraven van zowel een urn als een kistje, blijkt op de Kinderhof van het vernieuwde crematorium in Schagen niet mogelijk.

Er is nog veel te doen. Zolang organisaties, die zich met cremieren bezig houden, in hun ijver wel brood zien in alternatieve asbestemmingen als een medaillon, waar bijvoorbeeld wat as van een gestorven kind in kan, in plaats van de samenhang tussen cremieren en begraven te doordenken. Zolang beheerders het normaal vinden om ouders pas te ontmoeten na de begrafenis. Zolang uitvaartleiders niet weten wat het betekent om jaren achtereen elke week of elke dag een kindergraf te bezoeken. Zolang steenhouders niet creatief zijn. En zolang wij, ouders, ons kindje uitbesteden in plaats vakmanschap inhuren. Het wordt tijd voor een uitvaartcode.

Henny Siebelt

BOEKBESPREKING

C. van Raak, *Heden Vredig Ontslapen. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum: Uitgeverij Thoth, 1995, 95 p., f 29,50, ISBN 90 6868 117 6)

In ons land is een groep mensen uitgezonderd van de bepalingen in de Wet op de lijkbezorging. Voor hen geldt niet dat de begrafenis of crematie uiterlijk moet plaats hebben op de vijfde dag na het overlijden. Zij mogen worden bijgezet in een familiegraf waarvan de toegang in een kerk ligt. En hun lichamen mogen worden gebalsemd. Het gaat om de leden van het Koninklijk Huis, voor wie in artikel 87 expliciet een uitzondering wordt gemaakt. Overigens wijkt de periode tussen overlijden en begraven bij leden van de koninklijke familie tegenwoordig niet meer spectaculair af van de gebruikelijke termijn, terwijl bij hun zeventiende eeuwse voorouders periodes van enkele maanden voorkwamen. Wilhelmina overleed op 28 november 1962 en de kist met haar stoffelijk overschot werd op 8 december in het nieuwe gedeelte van de koninklijke grafkelders geplaatst naast die van haar echtgenoot, Prins Hendrik. En de laatste Oranje die werd gebalsemd was koning Willem III, de vader van Wilhelmina.

Cees van Raak heeft in zijn boekje heel veel gegevens en anekdotes rond sterven en begraven van dit voor de geschiedenis van ons land zo belangrijke geslacht verzameld. De titel: "Heden Vredig Ontslapen" verwijst naar de woorden die door koningin Juliana werden gebruikt in de Staatscourant, na het overlijden van haar moeder Wilhelmina: "Het heeft God behaagd mijn lieve moeder tot zich te roepen. Zij is heden vredig ontslapen".

Er staan veel interessante foto's in, bijvoorbeeld van Oranjes op hun doodsbéd. Ook is een plattegrond opgenomen van de, niet voor publiek toegankelijke, koninklijke grafkelders onder het praaigrav van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft. Om de funeraire gegevens niet al te zeer in het luchtledig te laten hangen was de auteur uiteraard genoodzaakt om ook de geschiedenis van het huis Oranje-Nassau te beschrijven in samenhang met de geschiedenis van ons land. Hij deed dit dan ook, zij het naar mijn smaak soms op te summiere wijze. Maar de lezer kan er natuurlijk altijd een uitgebreider geschiedkundig werk naast leggen.

Wie benieuwd is naar de inhoud van het kistje dat op zekere dag in 1911 met een zwart kleed bedekt in het bagagerek lag van de internationale trein die vanuit Duitsland Den Haag binnenreed, en geïnteresseerd is in de vraag of zich in de kist van Marijke Muoi zoals te doen gebruikelijk maar één schedel bevindt of misschien toch twee, leze dit boeiende boekje.

IN MEMORIAM

Op 12 augustus 1995 is Ruurd van Bruggen op 72-jarige leeftijd gestorven. De jongeren hebben hem uit hun blikveld verloren, want hij was al acht jaar uitgeschakeld door een geestelijke handicap die hem plotseling in de beginjaren van de Terebinth heeft weggerukt.

Ruurd van Bruggen was directeur van de dienst Algemene Begraafplaatsen te Utrecht. Daarmee had hij ook het beheer van een van de belangrijkste begraafplaatsen in Nederland, te weten de begraafplaats aan de Gansstraat en de Laan van Soestbergen. Hij was zich daar terdege van bewust en voerde - lang voordat de Terebinth tot stand was gekomen - een progressief beleid dat erop gericht was om de begraafplaatsen geen fossielen te laten worden, maar ze in bedrijf te houden door een verstandig ruimingsbeleid.

Zijn creativiteit was opvallend. Bij beperkte budgetten is het niet goed mogelijk om een begraafplaats te voorzien van een algemeen aansprekend monument. Maar Ruurd wist een monument te realiseren dat tegelijk zinvol en sober is en weinig kostte. Wie met de trein vanuit het zuidoosten Utrecht binnenrijdt kan er een glimp van opvangen: een kring van staande slanke betonnen platen die van klein naar steeds groter oplopen om dan weer neer te dalen tot de kleinste. De levenskring van groei en volwassenheid en dan neergang. Maar er is geen einde! De levensrij is niet lineair. Het is een cirkel. Er volgt nieuw leven dat opnieuw de kring doorloopt. Woordeloos is een sterk symbool geschapen dat de mens, gelovig of niet, met plotselinge ontroering en troost kan treffen. Voor een directeur die zo met een begraafplaats weet om te gaan heb ik diep respect.

Van hem stamt ook het initiatief om in de Nicolaaskerk te Utrecht een tentoonstelling te organiseren over dood en begraven. Dat was in een tijd toen het taboe rond de dood nog volop werkzaam was. Bij diezelfde gelegenheid was er een competitie uitgeschreven voor beeldend kunstenaars om graftekens te ontwerpen die de mensen van deze tijd zouden aanspreken.

Toen ik een zestal mensen uitnodigde om te overleggen of wij niet een stichting of vereniging zouden kunnen oprichten die zich richt op zorgherstel rond dood en rustplaats, sprak het vanzelf dat ik allereerst dacht aan Ruurd van Bruggen. Hij was het die bij dat informele eerste overleg met zijn aanstekelijk enthousiasme een beslissende invloed had. In de jaren daarna heeft hij heel veel voor de Terebinth gedaan.

Het is passend om hem als een van de founding fathers in grote dank te herdenken. Wij wensen zijn echtgenote en nageslacht sterkte toe om dit verlies te dragen. Ze kunnen trots zijn op Ruurd.

J.C.M. Hattinga Verschure, oud-voorzitter

Sytze de Boer

EXCURSIE**Dordrecht**

Op 7 oktober houden we in Dordrecht onze laatste excursie van 1995. We bezoeken eerst de begraafplaats Essenhof. Op het oude gedeelte zijn prachtige oude zerken van vooraanstaande Dordtse families te zien, een dienstwoning uit 1812, een oude toegangspoort en een brug. Het nieuwe gedeelte heeft diverse begraaflocaties, een fraai crematorium en mooie laanbomen die de begraafvakken omsluiten. Na de lunch bezichtigen we de Grote Kerk, waar we door een gids worden rondgeleid. Deze kerk heeft een prachtig interieur met marmeren preekstoel, orgel, fraaie oude zerken en voor de protestanten onder ons een maquette van de Dordtse synode. Na afloop kunt u nog op eigen gelegenheid Oud Dordt bezichtigen.

Datum:	7 oktober 1995
Tijd:	10.30
Plaats:	begraafplaats Essenhof aan de Nassauweg
Gidsen:	de heer A.C. van Kooten op de begraafplaats en een gids in de kerk
Programma:	
10.30-11.00	ontvangst met koffie op Essenhof
11.00-13.00	inleiding en bezichtiging 13.00-13.45 lunch
13.45-14.15	vertrek per auto naar de Grote Kerk
14.15-15.30	rondleiding Grote Kerk
Kosten:	f 15,- inclusief infomap, koffie, lunch en entree
Eigen vervoer:	ringweg afslag Essenhof
Openbaar vervoer:	bus 24 om 10.12 of lopend naar de achterzijde van het station, het park doorstekend komt u uit op de Nassauweg. Wanneer u deze weg volgt, ziet u na 700 meter aan uw linkerhand de begraafplaats
Aanmelden:	Terebinthbureau, 033-653380, voor 3 oktober

Londen

Heeft u belangstelling voor een lang weekend Londen van vrijdag 31 mei tot en met zondag 2 juni 1996? We bezoeken dan Brompton Cemetery en Highgate Cemetery, het Walhalla voor overleden Victorianen. Geïnteresseerden kunnen zich opgeven bij het Terebinthbureau. Nadere mededelingen volgen.

AGENDA

- 18 juni-2 nov: tentoonstelling "Eeuwig leven. Dood en hiernamaals in de wereld van de bijbel" in het Bijbels Openluchtmuseum te Heilig Land-Stichting, 080-229829. Geopend dagelijks van 9.00-17.30
- 7 juli-31 okt: tentoonstelling "Aankondiging-openbare rouw" in het Nationaal Rijtuigmuseum te Leek, 05945-12260. Geopend maandag tot en met zaterdag van 9.00-17.00 en zondag van 13.00-17.00
- 3 sept-22 okt: tentoonstelling "Nieuw Sterfgoed" in Galerie 'De Blauwe Spin', Boekholtstraat 17 te Doesburg, 08334-75743, per 10 oktober 0313-475743. Geopend vrijdag tot en met zondag van 13.00-17.00
- 9 sept-26 nov: tentoonstelling "De laatste eer" in het Brabants Museum Oud Oosterhout te Oosterhout, 01620-26815. Geopend dinsdag tot en met zondag van 10.00-17.00, vanaf 4 november zaterdags en zondags van 11.00-17.00
- 23 september: historische markt met stand van de Terebinth in het Sint Pieters en Bloklands Gasthuis te Amersfoort, 10.00-17.00
- 23 september: start cursus grafmonumenten te Utrecht, 030-769187
- 7 oktober: excursie Dordrecht
- 28 oktober: studiedag "Omgaan met de dood" in het Limburgs Museum te Venlo, 077-522112
- 29 okt-15 jan 1996: tentoonstelling "Nieuw Sterfgoed" bij Dijkema & Pater uitvaartbemiddeling, Schoolholm 3 te Groningen, 050-148940, per 10 oktober 050-3148940. Geopend dinsdag tot en met donderdag van 10.00-17.00
- 12 nov-7 febr 1996: herhaling dertiendelige Teleaccursus "Begraven en begraafplaatsen" elke zondagavond van 17.30-17.45 op TV 2. Het gelijknamige cursusboek is nog te koop